



Odvrácená tvář dětství v římské společnosti

Tereza Antošovská



MASARYKOVA
UNIVERZITA



#533

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

MUNI
ARTS



Odvrácená tvář dětství v římské společnosti

Násilí a smrt v životě dítěte

Tereza Antořovská

MASARYKOVA
UNIVERZITA

BRNO 2023

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Antošovská, Tereza

Odvrácená tvář dětství v římské společnosti : násilí a smrt v životě dítěte / Tereza Antošovská. – Vydání první, elektronické. – Brno : Masarykova univerzita, 2023. – 1 online zdroj. – (Opera Facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae = Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 2787-9291 ; 533)

Anglické resumé

Obsahuje bibliografii, bibliografické odkazy a rejstříky

ISBN 978-80-280-0432-3 (online ; pdf)

* 316.346.32-053.2 * 316.346.32-053.4/.5 * 316.356.2 * 364.63-053.2 * 343.91-053.2 * 39:94 * (37) * (048.8)

– 1. století př. Kr.-6. století po Kr.

– děti – starověký Řím – 1. století př. Kr.-6. století po Kr.

– sociologie dětství – starověký Řím – 1. století př. Kr.-6. století po Kr.

– sociologie rodiny – starověký Řím – 1. století př. Kr.-6. století po Kr.

– násilí na dětech – starověký Řím – 1. století př. Kr.-6. století po Kr.

– dětská kriminalita – starověký Řím – 1. století př. Kr.-6. století po Kr.

– historická antropologie – starověký Řím – 1. století př. Kr.-6. století po Kr.

– monografie

39 - Kulturní antropologie. Etnologie. Etnografie [1]

Recenzovali: JUDr. Mgr. Radek Černocho, Ph.D. et Ph.D. (Masarykova univerzita)

Mgr. et Mgr. Markéta Melounová, Ph.D. (Masarykova univerzita)

doc. PhDr. Lubor Kysučan, Ph.D. (Ostravská univerzita)

Na obálce použit motiv obrázku: Portrait of a 2- or 3-year-old Julio-Claudian prince, the so-called 'Nero as a child' [barevná fotografie mramorové sochy]. *The Past. Archaeology / History / Heritage / Ancient World* [online]. [cit. 12.9.2023]. Dostupné na: <https://the-past.com/feature/children-of-the-roman-empire/>

© 2023 Masarykova univerzita, Tereza Antošovská

ISBN 978-80-280-0432-3

ISBN 978-80-280-0431-6 (brožováno)

ISSN 1211-3034 (print)

ISSN 2787-9291 (online)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0432-2023>

Obsah

1 ÚVOD	7
2 STUDIUM SVĚTA DĚTSTVÍ V ŘÍMSKÉ SPOLEČNOSTI	8
2.1 Po stopách studia dějin dětství	8
2.2 Cíle a struktura knihy	12
2.3 Jak a z jakých pramenů studovat svět římských dětí	14
3 DĚTI A DĚTSTVÍ V ŘÍMSKÉ RODINĚ A SPOLEČNOSTI	20
3.1 Definování římské rodiny	21
3.2 Právní rámec fungování římské rodiny: <i>pater familias</i> <i>et mater familias</i>	29
3.3 Dítě v římské rodině a společnosti	34
3.3.1 Patria potestas	34
3.3.2 Koncept dětství	46
3.3.3 Role dítěte v rodině a společnosti	58
4 NELÍTOSTNÝ SVĚT A DĚTSKÁ ZKUŠENOST	70
4.1 Násilí na dětech	70
4.2 Dětská nevinnost? Uličníci a provinilci	91
5 ŘÍMSKÉ DĚTI TVÁŘÍ V TVÁŘ SMRTI	117
5.1 Demografický model a pojetí smrti v římské říši	118
5.2 Nebezpečí smrti: nemocné a umírající dítě a ochrana před smrtí a nemocí	126
5.3 Mortuus est! Zesnulí a pozůstalí	143
6 ZÁVĚR	165
SUMMARY	169
BIBLIOGRAFIE	172
SEZNAM ZKRATEK PRAMENŮ	194

REJSTŘÍK JMENNÝ.....	196
REJSTŘÍK VĚCNÝ A TOPOGRAFICKÝ.....	199

1 ÚVOD

Děti jsou neodmyslitelnou součástí lidského života, nezbytností pro kontinuitu lidstva, bez níž by nemělo budoucnost a bez níž by nebyly možné ani jeho dějiny. Přesto právě v historiografické tradici byly děti jako takové, jejich postavení, role ve společnosti, aktivity a možnosti či osudy (nejednalo-li se o dětské světce či panovníky) poměrně dlouho opomíjeny. Jakkoli sice děti představují důležitou součást lidské společnosti, jejich hlasy se z dávné minulosti ozývají jen zřídka. Dějiny jsou psány pohledem a perem dospělých. Svět dětí přitom představuje společensky aktuální téma a zkoumání jeho podob v minulosti poskytuje čtenáři spolu s poznatky o chování a životě lidí dávných civilizací a kultur i společensko-kulturní přesah do současnosti. Nabízí jedinečnou historickou paralelu k aktuálním společenským jevům, jakými jsou různá úskalí rodinného života, v němž se střetávají ideály s realitou. V rámci těchto úskalí se tato kniha zaměřuje především na problematiku dětí nacházejících se v mezních a rizikových situacích, jakými je setkání s násilím a smrtí, čemuž současná doba věnuje značnou pozornost s ohledem na zájem o psychické i fyzické zdraví dětí. Monografie rovněž mapuje snahy Římanů vypořádat se se střetem mezi proklamovanými ideály a realitou.

2 STUDIUM SVĚTA DĚTSTVÍ V ŘÍMSKÉ SPOLEČNOSTI

2.1 Po stopách studia dějin dětství

V rámci českého (potažmo i slovenského) historického bádání stála problematika dětství spíše stranou vědeckého zájmu, obzvlášť v případě studia klasické antiky. U dějin dětství je pozornost věnována spíše až období středověku a novověkých a moderních dějin,¹ které mohou mj. těžit z lepší a bohatší pramenné základny, než jakou mají k dispozici historici starověku (viz níže). Zájem o bližší zpracování témat spojených nejen se samotným dětstvím, ale s životem antických rodin jako takových, je ve zdejší odborné literatuře zatím spíše okrajový. Obecné shrnující informace, často staršího data a někdy ještě obsahující zahraničním výzkumem již vyvrácené domněnky,² poskytují pouze příručky římských reálií, které pojmají fungování rodinného života v rámci starší antikvářské tradice jako součást „narrativu všedního dne“.³ Konkrétně lze nalézt základní zpracování témat výchovy a vzdělání v rámci pedagogicky zaměřených prací a učebnic.⁴ V tomto směru byl zatím nejpodrobněji zpracován právní rámec fungování římských rodin, zejm. s bližším zřetelem na manželství nebo otcovskou pravomoc nad dítětem.⁵ Z této zatím poněkud skrovné tradice pak vystupují studie Tomáše Kloknera, v níž se

1 Např. Fejtová, Ledvinka & Pešek (2012); Dvořáčková-Malá (2019).

2 Např. rituální přijetí dítěte do rodiny zdvižením ze země (průběh rituálu v této podobě vyvrácen u Shaw (2001).

3 Např. Kubelka (1927); Hošek & Marek (1990); Groh (1972); Lisový (2007).

4 Např. Kuklica (1992); Cipro (2002); Vacínová (2009); Somr (2009).

5 Např. Vrana (2001); Skřejpek (2005); Brtko (2007); Frýdek et al. (2012); Stará (2013). Poslední dvě jmenované publikace pak představují stručné základy a přehled právního rámce římské rodiny vhodné pro čtenáře či studenta ke získání základní orientace v tématu.

autor zabýval státním alimentačním fondem na podporu výchovy a výživy dětí, fungujícím v Itálii během 2. a 3. st. n. l.⁶

Odlišná je oproti tomu situace na poli zahraniční vědy. Počátek moderního historického výzkumu problematiky dětství a rodinného života vůbec, který by stál mimo onen narativ všedního dne, odstartoval v 60. letech 20. století Philip Ariés svým kontroverzním dílem *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* (1960). Jako první se zabýval myšlenkou samotné ideje dětství v minulosti, tedy nejen tím, jak byly děti vzdělávány, odívány, stravovány atp. Idea dětství jako samostatné a specifické fáze lidského života je podle něj, ve stručnosti, až záležitostí moderních dějin, resp. začíná se objevovat od 13. století, ale plně se vyvíjí až kolem 17. století. Přestože těžištěm jeho práce je především středověk a dějiny mladší, a starověkým kulturám tudíž nebyla v jeho díle věnována cílená bližší pozornost, započala jeho práce kritickou diskuzi a podrobnější studium dějin dětství i v období dějin antických civilizací (Aasgaard, 2006: s. 26).

Prvním dílem, které zahrnovalo otázku dětství ve starověku, byla publikace Waltera K. Laceyho *The Family in Classical Greece* (1968). Pokud jde o římské dějiny, k průkopníkům na tomto poli patřila zejm. Beryl Rawson, která upozornila na vědomí římské společnosti o specifčnosti dětství coby etapy lidského života (proti Ariésovu tvrzení) a jejíž přínos též zahrnuje vyzvednutí důležitosti pramenů epigrafické povahy v rámci studia tohoto tématu. Její dlouholetý výzkum přinesl řadu důležitých dílčích studií, souhrnných i kolektivních monografií a z její iniciativy došlo k odstartování série konferencí, jež vedly k prohlubování výzkumu.⁷

Z řady badatelů na poli studia rodinného života můžeme dále zmínit např. Suzanne Dixon, jež ve své práci sumarizovala tehdejší dosavadní poznatky v bádání na téma římské rodiny (Dixon, 1992) a která vnesla do studia římského rodinného života hlubší zpracování tématu žen, dívek a matek (Dixon, 1988; 2004b). Na ženy v římské společnosti a na otázky manželství se zaměřila Susan Treggiari (1979; 1991). Dále můžeme uvést Keitha R. Bradleyho (1987; 1991) a Thomase Wiedemanna (1989), kteří se věnovali nejen římské rodině, ale i tématu otroctví a otroků v římské společnosti i rodině. Emiel Eyben (1993) svou pozornost zaměřil na problematiku období mládí jako specifické etapy lidského života. Z prací společensko-ekonomicky zaměřených výrazně vystupují badatelské výsledky Richarda P. Sallera, v nichž nabízí vhled do právně-ekonomických, zejm. majetkových a dědických vztahů v rodině; byl to právě on, kdo poukázal na provázanost rodiny a ekonomiky.⁸ Přes určitou metodologickou kritiku⁹ představovalo důležitý posun publikování studie Sallera a Brenta D. Shawa (1984). Jejich práce byla založena

6 Klokner (2012; 2013a; 2013b; 2017).

7 Např. Rawson (1986; 1992; 1997; 2003a; 2010).

8 Zejm. Saller (1994).

9 Martin (1996).

2 Studium světa dětství v římské společnosti

na analýze epigrafických pramenů a autoři v ní upozornili na fenomén existence nukleární rodiny v římské společnosti jako základní a nejčastější jednotky jejího uspořádání. Zájmová oblast se poměrně nedávno rozšířila také o studium rodinného života v raně křesťanské společnosti¹⁰ stejně jako o studium změny a kontinuity ve fungování římských rodin, které se dostává do popředí moderního zájmu. Zejm. na základě legislativy císaře Constantina (vládl v období 306–337 n. l.) a jeho nástupců spolu s formujícími se církevními normami se tomuto tématu (včetně otázky vlivu křesťanství na tyto normy) věnovali Juddith Evans-Grubbs (1995) či Andrea Giardina (2001).

Důležitou komplexní prací zaměřenou primárně právě na děti, které se na první pohled zdají být v pramenech zachyceny jako „outsideri společnosti“, je tematicky zaměřená monografie Christiana Laese (2011a), specializujícího se na společenské a kulturní dějiny a studium nápisů.

Do přelomu 80. a 90. let 20. století se problematika dětství objevovala převážně v okruhu prací zabývajících se studiem rodiny a rodinného života v antické společnosti. Studium dětství – zahrnující postavení a roli dítěte, jeho vnímání v rodině a společnosti a vzájemných vztahů – se postupně začalo vyčleňovat a prosazovat jako samostatný okruh bádání (opět zde bylo důležité dílo Beryl Rawson). Výsledkem byla postupná diferenciací vedoucí dnes až k fragmentaci výzkumu v rámci zužující se specializace a rostoucí interdisciplinarity: problematika demografické situace, zkoumání výchovy, vzdělávání a socializace dětí,¹¹ fyzické kondice (nemocí, zdraví a výživa za pomoci zkoumání kosterních pozůstatků zejm. díky rozvíjející se paleoantropologii),¹² právního rámce *potestas* a jeho změn,¹³ odložení dítěte a infanticidy,¹⁴ konceptu dětství ovlivněného křesťanstvím,¹⁵ asketismu¹⁶ atd. Výrazným a do budoucna slibným trendem je i zaměření se na regionální variabilitu ve snaze poodkrýt různé tváře římské společnosti v důsledku vzájemných vlivů římské kultury a kultury místního obyvatelstva v provinciích (podobnosti či specifické rozdíly, kterými se dané oblasti vyznačují).¹⁷

10 Balch & Osiek (2003).

11 Např. Laes (2011a: s. 107–147); Rawson (2003a: s. 146–209); McWilliam (2013); Vuolanto (2013); se zaměřením na křesťanskou výchovu a vzdělávání: Horn & Martens (2009: s. 116–165); Bakke (2006).

12 Např. Laurence (2005); Gowland & Redfern (2010).

13 Např. Arajaava (1988); Saller (1986); Skřepeck (2005); Vial-Dumas (2014).

14 Např. Eyben (1980/1981); Harris (1994); Corbier (2001); Koskenniemi (2009).

15 Bakke (2005). K podobně komplexně zaměřeným pracím patří i společná práce Horn & Martens (2009) nebo Bunge (2008).

16 Zejm. Vuolanto (2005; 2009).

17 Výrazně z tohoto směru těží zpracování situace v římském Egyptě, zejm. díky papyrologickým pramenům, které osvětlují strasti a slasti života místních obyvatel; viz např. Bagnall & Frier (1994); Pudsey (2012); Huebner (2013).

Spolu s rostoucím počtem specializujících se zájmových oblastí u problematiky rodiny a dětství se rozšiřovala také studovaná pramenná základna: literární prameny, dopisy, právní prameny, nápisy, vyobrazení (sochy, busty, reliéfy, mince), archeologické prameny (domy, hračky, kosterní pozůstatky, ...). To nevyhnutelně vedlo i k rostoucí interdisciplinaritě, která rozšířila rejstřík aplikovatelných přístupů a metod, jež umožnily vidět i popsat antický svět z jiné než čistě historické (případně historicko-filologické) perspektivy.

V tomto směru přistupují k historii se svými nejnovějšími nálezy a metodami zejm. sociologie, antropologie a samozřejmě archeologie. Z oblasti sociologie se nejvíce uplatňuje studium demografie, které s antickým světem poprvé skloubil Kieth Hopkins (1983), v současnosti v oblasti bádání na témata demografické struktury společnosti nelze opominout práce Waltera Scheidela.¹⁸ S nejnovějšími poznatky těžícími z archeologických nálezů i z antropologie pracuje Marureen Carroll (2018), která ve své nejnovější publikaci s jejich pomocí zkoumá život i smrt novorozenců a batolat v římské říši. Badatelé začínají s rostoucí mírou reflektovat výsledky i z dalších oborů, např. psychologie, neurologie či medicíny.¹⁹

Není záměrem zde poskytnout detailní přehled či analýzu historiografie tématu, ale poukázat alespoň na stěžejní díla, autory a na hlavní směry, přístupy a metody, na něž současný výzkum i tato kniha nutně navazují. Patrná je především variabilita a s kumulujícími se znalostmi i prohlubující se specializace, internacionalizace a rostoucí interdisciplinarita.

Díky této dosavadní práci mohla vzniknout pevná základna pro nejnovější trend, který se na poli historického bádání o dětství objevil. Ten navazuje na myšlenku studovat děti jako takové, samy o sobě, namísto dosud dominantního směru studia zaměřeného na percepci dětí a dětství z pohledu dospělých.²⁰ Záměrem nového přístupu je pojímat dítě jako aktivního jednatele a hybatele ve svém životě, nejen pouhý objekt ve světě dospělých, kteří tento život formují prostřednictvím utváření systému výchovy, právních norem apod. Jde o myšlenku, jež posouvá výzkum na hranici dosavadních metodologických možností. Tato nejzazší hranice se projevuje i inspirací a využitím tzv. „faction“,²¹ obezřetným balancováním badatele na hraně historie a fikce založené na dostupných faktech, pomocí které

18 Např. Scheidel (2009; 2007).

19 Např. Graumann (2017); Huntley (2017); Laes & Strubbe (2014: s. 1–4, 136); Birmes, P. J. et al. (2010); Mackey, J. L. (2019).

20 Laes, Mustakallio & Vuolanto (2015: s. 3). V této práci byla tato myšlenka poprvé nadnesena jako námět pro další směr a budoucnost výzkumu.

21 Použití a bližší definování termínu viz Laes & Vuolanto (2017: s. 2, 8).

usiluje např. o vykreslení historického pozadí a reality, jak snad mohly být vnímány nedospělými, na příběhu fiktivního dítěte.²²

Tento inovativní přístup, využívající nové otázky, nový úhel pohledu, těžící z možnosti interdisciplinárního studia (psychologie, neurologie, archeologie, filologie, teologie, ...), byl pro období římského světa prezentován v kolektivní monografii editované Christianem Laesem a Villem Vuolanto (2017). Badatelé se zde pokusili nahlédnout do prožívání života, resp. vzhledem k možnostem a charakteru pramenů (viz níže) alespoň vymezit rámec prožívání světa dítětem v pozdní antice a vytvořit z tematických sond (v rámci možností) komplexní obraz vypovídající o životních možnostech dětí, dětství či dětské kultuře. Výsledkem jsou tak především jemné sondy do vybraných témat, mající blízko k mikrohistorii, historii všedního dne a dějinám mentalit.

Nakládat s tímto přístupem je však třeba opatrně a s vědomím, že to, co může přinést, jsou pouze více či méně pravděpodobné „scénáře“ odrážející realitu minulé doby do takové míry, do jaké nám prameny umožní tento odraz zachytit, nikoli historická realita jako taková.

2.2 Cíle a struktura knihy

Právě na tento nejnovější trend v bádání se tato publikace snaží navázat, rozvinout jej a prohloubit i do témat, jichž se tento směr zatím nedotkl (např. otázka dětské trestněprávní aktivity), nebo pouze okrajově (např. dětská smrt).

Cílem je pokusit se nahlédnout na zkoumanou problematiku, tedy svět římských dětí a zejm. jeho odvrácenou tvář (přítomnost násilí a smrti), nejen očima dospělých samotných, ale pokusit se sledovat i možnosti dětské perspektivy, přiblížit se dětské zkušenosti a zprostředkovat ji, jak to jen v omezených možnostech lze. To se projevuje snahou proniknout alespoň částečně za pramenný rámec, kdy je dítě jen objektem vnějšího světa, který jej formuje (prostřednictvím zákonů, přístupu dospělých a systému výchovy apod.), a obrácením zájmu ke zkoumání aktivního přístupu dítěte. Jaké byly jeho možnosti pohybu v tomto rámci, v němž má dítě možnost volby, jestli bude jednat podle očekávaných konvencí, resp. toho, jak si rodič / dospělá společnost představuje, že by dítě mělo nebo chtělo jednat (např. aktivním projevem dítěte v rámci socializace je rozhodnutí o ne/uposlechnutí učitele či rodiče, jednání se spolužáky apod.).

V rámci přiblížení dosavadních výsledků zahraničního studia rodinného života a dětství veřejnosti se zde nabízí propojení tohoto nového trendu s trendem předešlým. Rozdíl mezi nimi lze zjednodušeně demonstrovat např. na dvou základ-

22 Např. Laurence (2017) o vnímání veřejného prostoru dítětem nebo Cojocar (2017) o životě dětí v byzantských kláštřích 9. století.

ních otázkách: Jaký význam měla rodina pro dítě? a Jaký význam mělo dítě pro rodinu?

Tato monografie se zaměřuje a omezuje především na děti svobodných římských občanů. Životní a právní rámec dětí otrockého původu či svobodných cizinců bez římského občanství nejsou předmětem zájmu této knihy, byť je místy situace zejm. nesvobodných dětí reflektována. Časově se kniha zaměřuje průřezově na období římského císařství (jak klasického období, jímž je zde míněno období principátu, tak pozdně antického období dominátu) ve snaze podchytit změny ve vývoji během jeho staleté existence. Za tímto účelem pracuje s prameny napříč staletími: od literatury přelomové doby konce republiky a počátku císařství ve 2. pol. 1. st. př. n. l. až po kodifikační činnost císaře Iustiniana (vládl 527–565) v 1. pol. 6. st. n. l. Ve výkladu je přihlíženo i k poznatkům moderní archeologie, psychologie, evoluční biologie či neurovědy, které pomáhají vnést bližší vhled do některých aspektů lidského života jako takového (v kontextu kulturního determinismu i nad jeho rámec).

Knihy je strukturována do několika centrálních tematických kapitol, jež následují po krátkém Úvodu. Kapitola 2 představuje metodologické ukotvení této publikace, shrnuje stávající vývoj na poli bádání, pramennou základnu a její limity a možnosti pro studium dětství a nastiňuje strukturu a obsah publikace. Jádro monografie pak představují tři následující kapitoly, po nichž následuje závěrečné shrnutí. První z těchto kapitol čtenáři přibližuje principy fungování rodinného života a postavení dítěte v římské společnosti; druhá se zabývá problematikou přítomnosti a podobami násilí v životě dětí; poslední zkoumá zkušenost a možnosti setkávání se se smrtí v období dětství. Každá část je tvořena dvěma až třemi podkapitolami zabírajícími se dílčími aspekty problematiky, jímž je kapitola věnována.

Z hlediska metodologie je též důležité vymezit vlastní termín „dítě“, tedy kdo byl v římské společnosti považován za dítě? Této otázce bude věnována bližší pozornost v rámci třetí kapitoly této knihy, která je zaměřena na vykreslení pozadí a principů fungování rodinného života v římské společnosti a jeho proměn, neboť toto prostředí je pro dítě stěžejní.²³ Zde jsou též vymezeny základní pojmy a principy spojené s rodinným životem římského občana a otázkami postavení dítěte v rodině a společnosti, jeho významem a rolí, které mělo dítě pro rodinu a obráceně i rodina (a její členové) pro dítě.

Kapitola 4 se snaží přinést ucelený pohled na problematiku přítomnosti násilí – pasivního i aktivního – v životě nedospělých Římanů. Nutností je zde poukázání na odlišné vnímání násilí, resp. hranice, kdy je užití násilí chápáno jako legitimní, a kdy jde již o odsouzeníhodné zneužití moci silnějšího. V první části jsou analyzovány různé formy násilí, jímž mohlo čelit dítě z pozice oběti na pozadí

²³ Jak již trefně poznamenala Rawson (2010: s. 618): „The family environment and public life both contributed to the social, intellectual, and moral formation of children. Values and ideals were absorbed by children through formal and informal education, in schools and in home.“

otázky ne/legitimity dané formy násilí ve společnosti. Děti ale nemusely figurovat pouze v roli obětí, ale i v roli pachatelů společensky, morálně či právně nežádoucí činnosti – od běžné dětské neplechy po šikanu a trestnou činnost. Centrální otázkou další části této kapitoly je tak problematika dětské kriminální aktivity v římské společnosti.

V pořadí pátá kapitola je věnována posledním okamžikům lidského života: umírání a smrti. První část představuje demografické pozadí a problematiku dětské úmrtnosti na základě dosavadních demografických studií. Další dvě části postihují problematiku nemoci a umírání dítěte spolu s formami prevence a ochrany dítěte před smrtí (Co mohli rodiče udělat pro své dítě? Co mohlo udělat dítě samo? Jak mohlo jednat v nemoci?) a také setkání se smrtí (smrt dítěte a formy vyrovnávání se se ztrátou; na druhé straně smrt rodiče a možnosti osiřelého dítěte, zbaveného přirozených ochránců).

2.3 Jak a z jakých pramenů studovat svět římských dětí

Historik starověku snažící se prozkoumat svět dětství či rodinného života nemá k dispozici zdaleka takové množství pramenů, z nichž mohou čerpat naopak badatelé zkoumající mladší éru lidských dějin (např. farní záznamy, matriky, dětské deníky apod.). Jednou z hlavních překážek interpretace pramenů v rámci nového trendu je skutečnost, že dítě bylo dříve pojímáno jako pasivní objekt. To je do značné míry dáno charakterem dochovaných zdrojů. V nich se dítě na první pohled jeví jako vsutku spíše okrajový objekt zájmu dospělých jedinců, zároveň tyto zdroje primárně reflektují pohled dospělých na realitu, na dětství. I proto je pro historika možné skládat ze střípků dochovaných pramenů (relativně) „ucelelý“ obraz dětského světa z perspektivy dospělých a vztah dospělých k dětem. Na druhou stranu naše možnosti přiblížení se a prozkoumání dětské zkušenosti jsou omezené. Pro její rekonstrukci je totiž historik klasických dějin závislý na „podání z druhé ruky“, jelikož pramenů, které by primárně (tj. očima dětí samotných) reflektovaly realitu v římské společnosti, je velmi, velmi poskrovnu – dochovalo se jen pár dopisů psaných dětskou rukou.²⁴ Katherine V. Huntley (2017) se s pomocí poznatků vývojové psychologie snaží určit nápisy na stěnách, které bychom mohli označit za „dětské graffiti“. Dle Fanny Dolansky (2017) je do určité míry otázkou, zda bychom mohli považovat za primární doklad dětské kultury a perspektivy v tomto směru dětské hračky, jelikož tyto artefakty sice sloužily dětem, ale byly vyráběny dospělými, dle jejich požadavků a představ o tom, co dítě potřebuje.

To ovšem neznamená, že bychom neměli k dispozici celou škálu materiálů pro studium: dochovala se četná díla římské literatury, právní prameny, epigrafické

²⁴ Viz Vuolanto (2017: s. 19–21, též pozn. 26).

i umělecké památky či archeologické nálezy. Ve všech těchto zdrojích je rozseto množství cenných informací (tu obsáhlejších, tu skromnějších), z nichž se můžeme pokoušet složit mozaiku dávné minulosti. Tento obraz se však bohužel nikdy nepodaří zrekonstruovat zcela přesně, a to v důsledku omezenosti dochovaných pramenů.

Na tyto omezené možnosti našeho celkového poznání historické skutečnosti při zkoumání (nejen) problematiky dětství zajímavě a netradičně upozorňuje Mark Golden (2011). K podtržení myšlenky, že vzhledem ke stavu a možnostem dochovaných pramenů je naše poznání reality minulosti velmi omezené, užívá úvahy (provázené „praktickým“ příkladem), v níž se zamýšlí nad tím, jak by případní badatelé budoucích generací mohli smýšlet o tom, jakým způsobem se dnešní svět staví k dětem ve společnosti a rodině nebo k problematice péče o potomstvo na základě jen určitého typu mála dochovaných pramenů. Tento výsledek by ovšem mohl představovat značné zkuslení dané reality.

Vzhledem k dochovaným pramenům a jejich možnostem, které jako informační zdroje nabízejí, stejně jako omezením, kterými je jejich sdělení limitováno, nelze tedy zaplnit všechna bílá místa či zodpovědět jednoznačně všechny otázky, které nám mohou přijít na mysl. Prameny mohou nabízet i více možností interpretace či možných zdůvodnění. Poodhalují zejm. svět a život obyvatel ve městech (nejvíce pak špiček obyvatelstva). Co se týče venkovského obyvatelstva, přestože tvořilo většinu populace, nezanechalo po sobě prakticky žádné informace, z nichž bychom mohli rekonstruovat kulturu rodinného života a dětství. S využitím pramenů či za užití analogií s (teoreticky) podobnými společnostmi, kulturami či historickými epochami, pro něž máme více pramenů, můžeme vytvořit více variant obrazů, potenciálních scénářů, které se mohly odehrát, ale můžeme mnohdy jen spekulovat o tom, který z nich by mohl být bližší skutečnosti.

Podívejme se v tomto směru nyní blíže na druhy pramenů, z nichž tato kniha čerpá. Těmi jsou především dochované texty literární a právní,²⁵ které představují bohatý zdroj informací nezbytných pro poznání antického světa, jeho dějin, společnosti, kultury. Jaké jsou však jejich informační možnosti a limity coby primárních zdrojů pro studium problematiky dětství? Jaký obraz můžeme sestavit, rozebereme-li a zase složíme ty střípky informací, které přinášejí?

Pokud jde o studium a interpretaci literatury²⁶ za účelem relevantní analýzy, je zapotřebí mít na paměti základní obecné principy literární a historické analýzy vycházející z podstaty literární tvorby, jejíž výsledek využíváme jako historický pramen.

25 Tato monografie vychází primárně z písemných pramenů literárních a právních, reflektuje výsledky dosažené studiem epigrafických a archeologických pramenů, pro primární užití je ovšem množství tohoto materiálu nad rámec možností této knihy.

26 Blíže viz Antošová (2015).

2 Studium světa dětství v římské společnosti

Antické civilizaci a kultuře dominovala ústní tradice spíše než psané slovo, a to i přes relativně vysokou míru gramotnosti a rozšiřujícího se významu psaných záznamů v době císařského Říma. Z tohoto celkového objemu antického psaného slova se navíc valná většina ztratila. K dispozici máme pouhý zlomek. Sice pravda poněkud rozsáhlejší, pokud budeme mluvit o reálných možnostech celkového zpracování,²⁷ přesto „zlomek“. Tento dochovaný „korpus“ je navíc značně ovlivněný selekcí v následujících staletích při opisování knih (Které jsou dostatečně relevantní, aktuální, užitečné či zajímavé pro to, aby je stálo za to opsat? Byla tato díla a jejich autoři stejně či podobně doceněni svými současníky? atp.). Míra dochovaného textu se také liší pro různá období římských dějin.²⁸

Je důležité mít na paměti i vlastní povahovou a obsahovou stránku dochovaných literárních pramenů. Římská literatura je především literatura psaná muži pro muže, navíc předpokládající vzdělání vyšší úrovně, kterého se mohlo dostat pouze dobře finančně zajištěným jedincům. Literatura tedy odráží pohled špiček antického světa, intelektuálních elit. Zprostředkovává názory či zkušenosti jednotlivých autorů, stejně jako zaznamenává společenské a kulturní stereotypy. Je důležité uvědomovat si postavu autora a neizolovat ji od jeho díla a širšího historického kontextu (Kdy žil? Kým byl? Co, proč a pro koho tvořil?). Literatura také často zobrazuje spíše ideál a společenská očekávání než realitu. Vedle toho inklinuje spíše k zaznamenání „netypického“, „kuriózního“, „senzačního“ než „běžného“ a „každodenního.“

Každý typ literatury má také svá pravidla, která je potřeba zohledňovat, pokud s nimi pracujeme jako s historickými prameny – pravidla formy, obsahu, stereotypní motivy, v závislosti na funkci a žánru díla. Odlišné druhy literatury představují odlišný druh historického pramene a je třeba k této specifčnosti přihlížet. V poezii např. nalezneme básnickou invenci, bohaté metafory; pro satiru je typická hyperbola, srov. přehánění a pokřivení reality v satirické kritice; ne všechny příběhy či postavy zaznamenané v dílech římských historiků jsou autentické atp.²⁹

Výše uvedené patří k obecným základům. Specifickým problémem studia pramenů literární povahy s ohledem na výzkum světa dětství je ovšem marginalita

27 Je tedy na místě výběr – na základě relevance k tématu, pravděpodobnosti, že daná literatura bude obsahovat relevantní informace, významnosti díla a stavu dochování (celistvé či fragmentární), případně na základě konkrétního doporučení daného zdroje.

28 Bohatší dokumentace se objevuje až k období pozdní republiky. Velmi dobře je zastoupeno období prvních dvou staletí císařství, zejm. literatura augustovského období je bohatá na zmínky o rodinném životě (oslavy rodinného života v rámci propagandy Augustovy legislativy na obnovu rodinné a tradiční morálky). Bohatá jsou i díla křesťanských autorů, církevních otců, která osvětlují dobře i pozdní antické období, u nichž je potřeba reflektovat formující se teologické koncepty. V rámci éry císařství je pak situace pramenů nejhorší pro krizové 3. st. n. l., následně pak po pádu západořímské říše (pokud jde o západní část římského světa).

29 Blíže k vlivu literárního žánru na obraz dítěte viz Antošovská (2014).

tohoto tématu v dílech římských autorů a absence čehokoli, co bychom mohli označit za „dětskou literaturu“.

Kromě Quintilianova díla *Institutio oratoria* a spisku *De liberis educandis*, obsaženého v souboru Plútarchových *Moralíí*, které můžeme označit za „praktické návody“ na výchovu a vzdělávání dětí především společenských elit,³⁰ nevěnují římstí autoři tématu dítěte a dětství bližší pozornost, a pokud, pak poskytují především náhled na aristokratického potomka, zejm. mužského pohlaví, coby budoucího občana a dědice rodinného jména, majetku a tradice. Děti a dětský svět jsou zmiňovány spíše útržkovitě, často marginálně (např. jako pouhá součást davu, samozřejmá složka populace, která je přítomna a která je důležitá pro rodinu i stát, a jako taková je zasazena ve světě dospělých). Texty tak mnohdy poskytují jen střípky informací. Tato okrajovost, určitá samozřejmost, s jakou je přítomnost dětí v literatuře reflektována, vyžaduje čtení mezi řádky. Dle Aasgaard (2006: s. 25) z toho lze na jednu stranu mnoho vytěžit – díky tomuto nezájmu je totiž možno zachytit určitou bezprostřednost, vyčíst mezi řádky skutečnost, na niž je nabaleno méně rétorického a ideologického zkreslení.

Ovšem jako každý společenský fenomén může být i zmínka vztahující se k dětství či dětem použita zcela záměrně, jako cílený motiv mající v díle promyšlený účel, který není prost ani rétoriky či propagandy (např. anekdotické zmínky z dětství v životopisech císařů sloužící k podtržení jejich charakteru, podobně v životech světců dokládající předurčenost jedince ke svatosti; užití metafory dětinského jednání pro výtku v chování dospělých; oslava potomstva a jeho významu a rodinných hodnot v rámci císařské propagandy; užívání sentimentu spojeného s dětmi jako rétorického prvku – jakéhosi emočního apelu na jednání dospělých, ...). I u tak okrajového tématu pak lze vysledovat určitá specifika v žánrových konvencích: např. poezie inklinuje k idealizaci a idylickému vylíčení dítěte a dětství, které se objevuje hojně jako zdroj radosti a potěšení, naplnění života; literatura zabývající se výchovou dětí na druhou stranu prezentuje výchovu dítěte jako neustálý zdroj rodičovských starostí, břímě rodičovské odpovědnosti s neustálou potřebou dozoru a péče; satira cíleně užívá motiv dítěte a dětského světa k poukázání na morální úpadek společnosti, který je reflektován ve vztahu rodiče a dítěte nebo v upadání školního vzdělávání.³¹

Specifickým druhem pramene jsou dochované dopisy. Dopis v římské literatuře totiž představuje nejen osobní výměnu informací mezi pisatelem a adresátem, ale i literární žánr, kdy významní veřejně činní muži psali své listy s myšlenkou na možnost či se záměrem budoucího zveřejnění širšímu publiku. Ani korespon-

30 Byl autor spisku nabádá čtenáře, že každý – bez ohledu na bohatství – by měl poskytnout svým dětem tu nejlepší možnou výchovu, kterou si v rámci svých možností může dovolit, a tedy nejen aristokraté či zbohatlíci by měli dbát na jeho rady (Plut. *De lib. educandis* 11; 20). Obě díla pocházejí přibližně z konce 1. st. n. l.

31 Antošovská (2014).

2 Studium světa dětství v římské společnosti

dence tedy v tomto směru není zcela nutně autentická a bez příkras, jakkoli bychom u soukromých dopisů předpokládali jistou intimitu oproštěnou od rétoriky či literárních konvencí. Na druhou stranu, ne všechna korespondence má tento literární charakter, např. korespondence „obyčejných lidí“, dochovaná např. mezi egyptskými papíry nebo tabulkami z Vindolandy.

Prameny právní povahy (zákony a nařízení, reskripty, zákoníky, právní učebnice, názory juristů, ...) reflektují především právní a společenské normy a očekávání. Právní prameny mohou pomoci proniknout k základním principům a konceptům spojeným s fungováním rodiny a domácnosti, rolemi, právy i povinnostmi jejích členů nejen pro horní společenské vrstvy, ale i pro méně dobře situované rodiny. Mohou pomoci vymezit rámec fungování mezilidských vztahů, ale problém normativního pramene spočívá ve vztahu, resp. jisté mezeře mezi právní normou v teorii (jak je uvedena v zákoníku, jak je vyhlášena), jež odráží a reflektuje kýžený společenský stav, a společenskou realitou spolu s vymahatelností dané normy v praxi. Od problematiky šíření nových zákonných opatření k lidem do jejich vědomí a povědomí až po otázku úspěšnosti a možnosti vymáhání dané normy, tj. dovolání se práva a úspěšného řešení. Přestože právo zasahuje do všech aspektů lidského života, lidské jednání ne vždy odpovídá společenským normám a požadavkům, ne vždy se také řídí racionalitou, ale emoce a instinkty mohou převládnout (Gardner, 1998: s. xv–xvi). Důležitou roli hraje také zvyk. Morální zvyky a tradice (*mores*), které mohou řídit jednání obyčejných lidí více než právní systém, který se zvykům zpětně přizpůsobuje a zároveň je odráží.³² Otázkou někdy zůstávají i přesné záměry a důvody dané legislativy. Ne vždy je také zřejmá jejich úspěšnost, nebo se naopak v průběhu dějin mohou jevit jako nepřilíš úspěšné kroky k řešení určité situace (např. Augustova opatření na obnovu rodinného života).

Z právních pramenů slouží jako hlavní podklad pro analýzu především Gaiovy a Iustinianovy *Institutiones*,³³ Paulovy *Sententiae*,³⁴ Theodosiův kodex i s novelami,³⁵

32 Jak poznamenal Giardina (2001: s. 402): „As it is generally the law that follows social behaviour and values, and not vice versa, the gap between the law and custom tends to increase, slowly and gradually, until new laws are tailored to the new customs, however, the law can also anticipate widespread social behaviour and values. This occurs especially when the ideology of a minority influences the decisions of government, even if only in certain fields.“

33 Gaiovy *Institutiones* jsou příručkou římského práva sepsanou právníkem Gaiem ve 2. st. n. l. Gaiův koncept příručky byl převzat, když císař Iustinianus nechal ve 30. letech 6. st. n. l. vytvořit „aktualizovanou verzi“ učebnice římského práva (Skřejpek, 2004: s. 333).

34 Paulovy *Sententiae* sice nesou jméno významného právníka Iulia Paula (2./3. st. n. l.), ten však není jejich autorem. Dílo vzniklo na přelomu 3. a 4. st. a v průběhu 5. st. n. l. bylo dále upravováno. Jde o zjednodušující kompilaci zásad římského práva (Skřejpek, 2004: s. 133).

35 *Codex Theodosianus*, první z pozdně římských zákoníků zahrnující sbírku zákonů a konstitucí počínaje vládou císaře Constantina, vznikl z iniciativy císaře Theodosia II. (vládl 402–450 n. l.). V platnost vešel r. 439 n. l., a to jak pro východořímskou, tak pro západorímskou říši. V platnosti

Digesta a Iustinianův kodex.³⁶ V pramenech tohoto typu děti různého společenského postavení vystupují poměrně výrazně jako někdo, kdo se není schopen bránit a kdo potřebuje ochranu, pomoc a péči; komu náleží podíl na rodinném majetku, kdo zasluhuje společenské postavení, ale kdo má také povinnosti, nejen práva vůči své rodině (Rawson, 1997: s. 86). Pro právní autority nepředstavují děti pouze marginální skupinu, ale ve výše uvedených právních pramenech císařského období se objevuje zlepšování situace dětí a silné hájení jejich zájmů, zejm. majetkových. McGinn se domnívá, že hlavní příčinou tohoto přístupu je povědomí a ohlas demografické reality u obyvatel římské říše. Nejen to, že řada dětí mohla zemřít před dosažením dospělosti, ale zejm. to, že řada dětí mohla ztratit rodiče, přirozené ochránce, ještě před dosažením dospělosti, a bylo tudíž třeba hájit jejich práva, nároky a rodinný majetek, než se jej budou moci zodpovědně ujmout a postarat se samy o sebe (McGinn, 2013: s. 341).

Pokud to shrneme: co se zkoumání rodinného a dětského světa týče, z narativních a normativních písemných pramenů císařského Říma můžeme obecně rekonstruovat pouze rámec tohoto světa, tedy rámec ideologií, představ, předpokladů, očekávání či obav, v němž lidé žili své soukromé životy, blíže pak konkrétní příklady na životě některých konkrétních rodin (většinou významných osobností), jejichž zkušenosti však nelze generalizovat. Nejvíce informací a nejucelenější obraz, který můžeme získat na základě literárních děl, umožňuje rekonstruovat především život, ideje a očekávání ze světa římské elity a aristokracie. Právní prameny³⁷ mohou pomoci proniknout k základním principům platným i pro méně dobře situované rodiny, ale problém normativního pramene spočívá právě ve výše zmíněném vztahu mezi právní normou v teorii a společenskou realitou a vymahatelností dané normy v praxi.

(s novelami) zůstal na východě až do Iustiniana, na západě byl recipován v raném středověku do obyčejového práva platného pro římské obyvatelstvo a církev v Itálii (Skřejpek, 2004: s. 159–160).

36 *Digesta* a *Codex Iustinianus* vznikly díky snaze císaře Iustiniana v 1. pol. 6. st. n. l. *Digesta* představují kompilaci výpisků z děl klasických římských právníků. *Codex Iustinianus* představuje další ze zákoníků kodifikujících římské právo. Iustinianovy sbírky římského práva byly vydány v letech 529–534 n. l. Spolu s *Institutiones* tvoří sbírku *Corpus iuris civilis* (Skřejpek, 2004: s. 197–198, 287).

37 K proniknutí k širším vrstvám společnosti pak pomáhají dále prameny epigrafické a archeologické, byť též nevrhají příliš světla na všechny složky obyvatelstva (zejm. o venkovském obyvatelstvu můžeme jen spekulovat).